

Azərbaycan dilinin tədrisində fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın bəzi məsələləri

Mehriban Əlləzova

Müəllim, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci. Azərbaycan.

E-mail: ellezovamehriban72@icloud.com

<https://orcid.org/0000-0002-3759-6093>

XÜLASƏ

Fəndaxili inteqrasiya – müəyyən bir fənn üzrə anlayış, bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsi, fəndaxili faktların sistemləşdirilməsidir. Bu mənada inteqrasiyanı verilmiş materialın ayrı-ayrı tədris vahidlərində cəmləşdirilməsi də hesab etmək olar. Bu isə son nəticədə fənnin məzmun və strukturunun dəyişməsinə gətirib çıxarır. Fəndaxili inteqrasiya üfüqi və şaquli ola bilər. Fənlərarası inteqrasiya iki və ya daha artıq fənnin əhatə etdiyi anlayış, bilik, bacarıq və prinsiplər sintezidir. Belə ki, o, bir fənnə aid olan qanun, nəzəriyyə və metodların başqa bir fənnin öyrənilməsi zamanı istifadəsini nəzərdə tutur. Tədrisin bu modelə uyğun sistemləşdirilməsi şagirdlərin təfəkküründə dünyanın bütöv və bölünməz obrazlarının yaradılması ilə yanaşı, həm də elmi anlayışlar, kateqoriyalar və yeni yanaşmalarla xarakterizə olunan biliklərin formalaşdırılmasına təkan verir.

AÇAR SÖZLƏR

fəndaxili inteqrasiya, fənlərarası inteqrasiya, təlim prosesi, şagird, təfəkkür

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 22.06.2022

qəbul edilib: 20.07.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Kazımov.

METHODS

Some issues of interdisciplinary and monodisciplinary integration in the teaching of the Azerbaijani language

Mehriban Allazova

Teacher, Azerbaijan State Pedagogical College. Azerbaijan.

E-mail: ellezovamehriban72@icloud.com

<https://orcid.org/0000-0002-3759-6093>

ABSTRACT

Interdisciplinary integration is the coordination of concepts, knowledge and skills in a particular subject, the systematization of facts within the subject. Integration at this level can also be seen as the concentration of a given material in individual learning units. Ultimately, this leads to a change in the content and structure of the subject. Interdisciplinary integration can be both horizontal and vertical. Interdisciplinary integration is the synthesis of concepts, knowledge, skills, and principles shared by two or more disciplines. This integration involves the use of laws, theories and methods related to one subject while studying another. The systematization of content in accordance with this model, along with the creation in the minds of students of integral and indivisible images of the world, stimulates the formation of new types of knowledge characterized by general scientific concepts, categories and approaches.

KEYWORDS

interdisciplinary integration,
monodisciplinary integration,
educational process,
student, thinking

ARTICLE HISTORY

Received: 22.06.2022

Accepted: 20.07.2022

Giriş / Introduction

İnteqrasiya sadəcə hissələrin bütöv şəkildə birləşməsi deyil, həmçinin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından dəyişikliklərə gətirib çıxaran müxtəlif mərhələli sistemdir. Pedaqoji inteqrasiyanın mərhələləri məsələsində müəlliflər arasında daim fikir ayrılığı mövcud olmuşdur. Belə ki, V.P.Aberqan təlim prosesində inteqrasiyanı aşağıdakı mərhələlərə ayırır:

1. fənlərarası əlaqələr;
2. didaktik sintez;
3. bütövlük.

İnteqrasiya prosesinin üç mərhələyə bölünməsinə professor Y.Kərimov da təsdiqləyir. O, inteqrasiyanı ilkin (təlim prosesinin yalnız məzmun baxımından müasirləşməsi), orta (təlim prosesinin komponentlərinin kompleksləşdirilməsi) və yüksək (yeni törənmişlərin tam sintezi) mərhələlərə ayırır. E.D.Rozanova və L.Seçenikova isə inteqrasiyanın dörd mərhələdən ibarət olduğunu qeyd edirlər:

1. təfəkkür prosesinin və ümumi dərslər bacarıqlarının inteqrasiya əsaslı kursda intensivləşməsi;
2. dərslər fənlərinin məlumatlı sahələrinin birləşməsi;
3. materialın müqayisəli-ümumiləşdirici şəkildə öyrənilməsi;
4. faktların sərbəst müqayisəsi, anlayışlar və hadisələr əsasında əlaqələrin yaradılması, əldə olunmuş bacarıqların birgə tətbiqi [Розанова Е.Д. Москва, 1983].

İnteqrasiya mərhələləri haqqında fikirlərin bu cür müxtəlifliyi son on ildə pedaqoji ədəbiyyatda geniş istifadə olunan “*təhsilin məzmunu*” və “*təlimin məzmunu*” anlayışlarının qarşılaşdırılması ilə əlaqədardır. Onlar arasındakı müxtəliflik “təhsil” və “təlim” anlayışlarının fərqli olmasından irəli gəlir.

Əgər təhsil bilik, bacarıq və təcrübənin əldə olunması, dünyagörüşün formalaşması, şəxsi keyfiyyətlərin inkişafı nəticəsində yaranan dəyişikliklərin məcmusudursa, deməli, təhsilin məzmunu dövlət təhsil standartlarında bilik, bacarıq və vərdislərə tələb formasında qarşıya qoyulan nəticədir. Burada vasitə məqsəd qismində çıxış etdiyi kimi təlim məzmunu da təhsil məzmunu qismində çıxış edir. Təlimin məzmunu – müəyyən bilik sisteminin dərk edilməsinin potensial bacarığını ümumilikdə təmin edən dərslər məlumatı, tapşırıq və məsələlər kompleksidir. Qapalı halda o, dərslər proqramlarında, tam şəkildə isə dərslərliklər, dərslər vəsaitləri, didaktik materiallar və müəllim tərəfindən verilən informasiyalarda öz əksini tapır.

Təlimin məzmununda müəllimlərin yaratdığı inteqrasiya mərhələləri ilə bağlı V.T.Fomenkonun bu pedaqoji anlayışa yanaşması maraqlıdır. O, məktəbdə

inteqrasiya proseslərini tədqiq edərək aşağıdakı mərhələləri qeyd edir: “Məzmunun inteqrasiya olunmasının minimal mərhələsi – bu əhəmiyyətli fənlərarası əlaqədir, həm fraqmental xarakterli, həm də məzmunun müxtəlif keyfiyyətli sistemlərinin əhəmiyyətli dərəcədə qarşılıqlı dərk olunmasıdır”. T.Q.Braje də həmçinin ikimərhələli inteqrasiyanı daha əhəmiyyətli hesab edir. Onun fikrincə, inteqrasiya fəndaxili və fənlərarası ola bilər. S.Q.Şpileva isə bu təsnifata fəndənkənar inteqrasiyanı da əlavə etməyin gərəkli olduğunu diqqətə çatdırır.

Qeyd edək ki, inteqrasiya prosesləri üç mərhələlidir: fəndaxili, fənlərarası və sistemlərarası. V.T.Fomenkonun qeyd etdiyi kimi, belə inteqrasiyalar yüksək və ya orta səviyyəli inteqrasiyalardır ki, onlar həm məzmun seçiminə, həm də müəllimin tədris etmə texnologiyasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Müasir dövrdə isə inteqrasiyanın üç səviyyəsini fərqləndirirlər: fəndaxili, fənlərarası və fənləüstü. Görkəmli metodist alimlərimizdən V.Qurbanov, N.Cəfərova, R.Əşrəfov, F.Yusifov, Y.Aslanov, Z.Veysova da fəal interaktiv təlimdə inteqrasiyanın üç səviyyəsi olduğunu qeyd etmişlər.

Fənləüstü (transfənn) inteqrasiya – inteqrasiyanın ən yüksək səviyyəsi olmaqla, özündə təlimin əhatə etdiyi əsas və əlavə məzmun komponentlərinin sintezini ehtiva edir. Yəni bu inteqrasiya ilə şagirdlərin məktəbdə və məktəbdənkənar aldıkları təhsil məzmununu sintez edilir. İnteqrasiyanın belə səviyyəsi günümüzdə aktuallığını daha da artırmış, o, məktəb-komplekslərlə yanaşı, həm də təhsil paradigmalığının dəyişməsinə tələb edir. Belə məktəblərdə dərs gününün məzmununu şagird üçün vahid fəaliyyət sahəsi kimi qurulur [Əfəndizadə Ə. Bakı, 1981].

Dil vahidlərinin kombinator proseslərini anlamaq, linqvistik hadisələrin izahını vermək və bir dilçi-metodist, didakt üçün bu sahədə yeni fikir bildirmək əhəmiyyətlidir. Filoloq-müəllimin nitqlə dilin, dillə təfəkkürün əlaqələri haqqında mükəmməl biliyə yiyələnməsi müəllimin sözlərində, məntiqi təfəkküründə, sübutlu mühakimələrində daha əsaslı olduğunu və dilin nəzəri məsələlərinə şagirdlərdə dərin tədqiqatçı marağı oyada bildiyini göstərir.

İlk dəfə müəllimin dilindən *riyazi linqvistika*, *coğrafi linqvistika* və yaxud digər terminlərin adlarını eşidən şagirdə hər bir sözdə yeni mənə axtarmaq, cümlədəki mənaları fərqləndirə bilmək həvəsi baş qaldıra bilər. Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlərin elmdaxili və fəndaxili əlaqəni bilib, onu öz təcrübələrində tətbiq etməsi olduqca mühüm amildir.

Azərbaycan dilinin tədrisi sistemində müşahidə olunanlar ümumi dilçilikdə də müşahidə olunur. Odur ki, linqvometodika və linqvodidaktika sahəsində mövcud ədəbiyyatdan əxz edərək müəyyənləşdirdiyimiz müddəalar aşağıdakılarla əlaqədardır:

- Fəndaxili əlaqə proqramlarda lazımınca nəzərə alınmalı;
- Dilin struktur-semantik sistem kimi dərk olunması təlimdə metodik istiqamətlərlə müəyyənləşməli (yazı və oxu proseslərinin tənzimləyiciləri olan orfoepik və orfoqrafik normalar daxili əlaqə münasibətləri əsasında meydana çıxır);
- Fəndaxili əlaqədən istifadə etmək üçün daha potensial mövzular nəzəri cəhətdən şərh edilərək təhlil nümunələri verilməli;
- Fəndaxili əlaqənin mövzulararası, kurslararası, bölmədaxili əlaqə imkanları xüsusi olaraq tədqiqata çevrilməli, təcrübədə meydana çıxan nümunələrin ümumiləşdirilməsi aparılmalı və metodik tövsiyələr əsasında müəllimlərə istiqamət verilməli;
- Fəndaxili əlaqə təlimində qanun, prinsip, metod, forma və ya vasitə olması barədə sistemli şərtlər verilməli.

Azərbaycan dilinin fəndaxili əlaqədə tədrisinin nəzəriyyə və təcrübəsi, habelə sistemə qurulan dərslər, fəndaxili əlaqə, onun formaları, mənimsəməyə təsiri, pedaqoji psixoloji amillərin gözlənilməsi ilə qabaqcıl təcrübədən alınan optimal nəticələrdən ibarətdir. Əgər müəllimlər fəndaxili əlaqə probleminə dərindən bələd olarsa, tətbiq edilən üsullarla mənimsəmə mexanizmi optimal şəkildə qurularsa, mövzular, bölmələr, şöbələrarası əlaqə sferası ilə gedən proses intensiv nitq inkişafı mexanizminə çevrilərsə, ayrı-ayrı normalar, bacarıqlar və vərdislər rabitəli nitq inteqrasiya olunarsa şagirdlər Azərbaycan dilini daha yüksək səviyyədə mənimsəyər, bu da onların nitq mədəniyyəti vərdislərində özünü qabarıq şəkildə göstərmiş olar.

Fəndaxili əlaqənin didaktik əsaslarından danışarkən klassik pedaqoqlardan Y.A.Komenskinin nəzəriyyəsinə istinad edilməlidir. Pedaqoq deyirdi: “Bütün anlayışlar birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqə və vəhdətdə götürülərək öyrədilməlidir”.

Ümumiləşmiş strateji fikrin əsasında qurulan təlim işindən inteqrativ nəticə və ya inteqrativ anlayışlar gözləmək daha düzgündür. Bunun üçün əvvəl qazanılan biliklərə ekskursiyalar və ya istinadlardan istifadə sistemli şəkildə aparılmalıdır. Bəzi inteqrativ mövzuları göstərək:

- Feili sifət mövzusunun tədrisində feilə və sifətə dair biliklərə istinad;
- Zərfin tədrisində sifət və feili bağlamaya dair elmi biliklərə istinad;
- İsmi və feili xəbərin tədrisində isim qrupuna və feilin dəyişən formalarına dair biliklərə istinad;
- Köməkçi nitq hissələrinin tədrisində müvafiq olaraq bəzi əsas nitq hissələrinə dair biliklərə istinad;
- Morfologiyanın sintaktik zəmində öyrənilməsi;

- Sintaktik kateqoriyaların tədrisində morfolojiyadan qazanılan biliklərə istinad edilməsi və s.

Göstərilən mövzuların bir çoxu qabaqcıl təcrübədə sınaqlardan uğurla çıxmışdır. Belə ki, “Cümlə üzvlərinin ifadə vasitələri” mövzusunun tədrisi zamanı şagirdlər “Nitq hissəsi nədir?” sualı ətrafında düşünür və onlardan aşağıdakı suallar ətrafında hazırlaşmaq tələb olunur:

- Nitq hissəsi və söz necə vahidlərdir?
- Bütün sözlər anlayış ifadə edirmi?
- Nitq hissələri neçə qrupda toplanır?
- Adlar deyəndə siz nələri nəzərdə tutursunuz?
- Məsdər adlara, yaxud feillərə aiddir?
- Məsdər hansı formada olan feillər üçün əsas və ya başlanğıc forma hesab edilir?
- Cümlə üzvü və nitq hissələrinin quruluşu haqqında nə deyə bilərsiniz? Mürəkkəb nitq hissəsi mürəkkəb cümlə üzvü ola bilərmi?
- Mürəkkəb sifət, say, feillər sadə və ya mürəkkəb üzv sayılmalıdır?
- “Hər kəs”, “hər adam”, “bir kimsə”, “heç kəs” və s. bu tipli əvəzlilər quruluşca sadə və ya mürəkkəb cümlə üzvü kimi götürülə bilərmi?
- Nitq hissələrinin cümlədə rolu, sintaktik funksiyası, sintaktik vəzifəsi, habelə cümlə üzvü funksiyası terminləri necə şərh olunmalıdır?

Sonuncu sualla əlaqədar müvafiq terminlərin ifadə etdiyi anlayışları müəllimlərin əksəriyyəti demək olar ki, sonadək fərqləndirə bilmədiklərindən müqayisələri fəndaxili əlaqəyə istinad olunmasını zəruri etmişdir. Çünki “*sintaktik vəzifə*”, “*sintaktik funksiya*” və “*cümlə üzvü vəzifəsi*” terminləri arasına bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Əvvəla, sintaktik funksiya, sintaktik rol hər hansı bir nitq hissəsinin normativ və predikativ vəzifə daşıyıcısı olması, sonra isə cümlənin bir üzvü rolunda çıxış etməsi deməkdir. Digər tərəfdən, hər hansı bir nitq hissəsi sintaktik funksiya daşdığı kimi, onun həm də cümlə üzvü kimi çıxış etməsi vacib deyil.

Aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək: Bağlayıcıların sintaktik funksiyası cümlədə sözləri və ya cümlə komponentlərini bir-birinə bağlamaqdır. Bu səbəbdən sintaktik funksiyasına görə bağlayıcılar iki cür olur: tabelilik və tabelsizlik bağlayıcıları. Biz bu fikri qeyd etməklə bildirmək istəyirik ki, tabelilik və tabelsizlik əlaqəsi bağlayıcılar üçün cümlə üzvü vəzifəsi yox, sintaktik funksiyadır. Ona görə də fəndaxili anlayışlarda sinonimika və ya bərabərlik yaratmaq elmiliyin pozulması deməkdir.

Başqa bir nümunə üzərində dayanaq. Feilin dəyişməyən formalarından feili sifət, feili bağlama və məsdər haqqında danışarkən onların cümlədə özlərindən əvvəlki söz və ifadələri tabe edərək tərkib əmələ gətirməsi həmin kateqoriyadan olanlar üçün tabeəddi sintaktik funksiyadır. Aşağıda verilən nümunələrə diqqət yetirək:

1. Qarabağ uğrunda vuruşmaq alnımıza yazılıb.
2. Öz sözünün üstündə durmayan, əhdini pozan, ilqarından döənən namərddir.
3. Aylar, illər keçdikcə, nəsillər bir-birini əvəz etdikcə, xalqımızın gücü, qüvvəti daha da artır.

Göründüyü kimi, birinci cümlədə “Qarabağ uğrunda vuruşmaq” tərkibinin əmələ gəlməsi “vuruşmaq” feili (məsdər) üçün sintaktik funksiyadır, lakin həmin tərkibin bir cümlə üzvü kimi çıxış etməsi (mübtədə olması) tərkibin sintaktik rolu – cümlə üzvü vəzifəsidir. Eyni sözləri ikinci, üçüncü cümlələrdəki feili sifət, məsdər tərkiblərini əmələ gətirən feillər və tərkiblərin cümlədəki bir üzv kimi rolu haqqında da demək olar. Bununla da sübut edilir ki, sintaktik funksiya və cümlə üzvü vəzifəsi eyni cür işlədilməməlidir. Çünki birinci ikinciyə nisbətən daha geniş anlayışdır.

Başqa bir elmi xəyata tez-tez təsadüf etməyimiz də məhz elə fəndaxili terminoloji diferensiallığa diqqət yetirməməyimizlə əlaqədardır. Belə ki, bu da “cümlənin sintaktik təhlili” və “cümlə üzvünə görə təhlil” ifadələrinin sinonim şəkildə işlədilməsi ilə bağlıdır. Bu cür hallar hətta test tapşırıqlarını tərtib edən mütəxəssislərin diqqətindən yayınır və qeyd olunan hal baş verir.

Fəndaxili əlaqə bir çox hallarda məlumla naməlumun qarışdırılması zamanı yaranan bağlılıqdır; bu bağlılıqdan sonra razvyazka prosesi gəlir və müəllim öz məharəti ilə məntiqini həmişə diqqət mərkəzində saxlayır, məlumla əsaslanmaqla yeni biliyin möhkəm özülünü qoymuş olur. Professor Əziz Əfəndizadə metodikaya aid fikirlərini şərh edərkən yazırdı: “Sintaktik təhlil” dərin anlayışdır, onun aparılması sistemi geniş dərk olunmalıdır” [Əfəndizadə Ə. Bakı, 1981].

Ə.Əfəndizadənin məktəbdə linqvistik təhlil metodikasına həsr olunmuş yazılarında, habelə Əli Fərəcovun qrammatik terminlərin, məfhumların mənimsənilməsinə həsr edilmiş doktorluq işində bu barədə geniş izahatlara rast gələ bilirik [Fərəcov Ə.A. Bakı, 1970]. Sadəcə metodika tarixinə tez-tez müraciət etməyirik və nəzərə almırıq ki, “cümlənin sintaktik təhlili”, “sadə cümlənin sintaktik təhlili” və “mürəkkəb cümlənin sintaktik təhlili” tələbləri ilə cümlə üzvü vəzifəsinin göstərilməsi eyni cür qəbul edilə bilməz. Əlbəttə, bunların hamısı üçün eyni olan bir ardıcılıq tələbi var ki, o da cümlənin ifadəli oxunuşudur. Bir çox hallarda dərslərdə baş və ya budaq cümlələrin üzvlərə görə təhlili tələblərinə rast gəlirik.

Axı mürəkkəb cümlənin təhlilindən alınan nəticə ilə sadə cümlənin təhlilindən alınan nəticə eyni ola bilməz. Eyni zamanda “üzv” amili sadə cümləyə, “cümlə” amili isə mürəkkəb cümləyə xas olan keyfiyyətdir.

Keçirilən hər bir mövzu özündən əvvəlki dərəcə əsaslanır və özündən sonrakı dərəcə üçün baza yaradır. Göstərilən iki cəhətin sıx birləşməsi zəminində tədrisin əsas məqsədini həyata keçirmək Azərbaycan dili dərəcələrində fəndaxili əlaqənin məqsəd və vəzifələrini təmin edir. Bu dərəcələrdə fəndaxili əlaqə aşağıdakı formalarda həyata keçirilə bilər:

- anlayışlararası əlaqə;
- bəhslararası əlaqə;
- şöbəlararası əlaqə;
- bölməlararası əlaqə.

Aydındır ki, Azərbaycan dilində fəndaxili əlaqə əsasən mövzular arasında olur. Bu ondan irəli gəlir ki, hər bir anlayış özü də müəyyən mövzuya aiddir. Mövzular bəhsdə, şöbədə və bölmədə birləşir. Məsələn, isim morfolojiya şöbəsinin bəhsi olmaqla yanaşı, qrammatika bölməsinə də daxildir. İsim nitq hissələri bəhsi üçün mövzu sayıla bilər. İsim anlayışı, ismin quruluşca növləri, onun hallanması mövzularını bir topluda birləşdirmək nöqtəyi-nəzərindən yanaşsaq, o, bir bəhs kimi götürülməlidir. Bu anlaşılmazlığı aradan qaldırmaq məqsədi ilə mövzulararası əlaqəni ardıcıl keçilən dərəcələr arasındakı əlaqə kimi qəbul etmək mümkündür.

Fənlərarası əlaqə Azərbaycan dili təliminin onurğa sütununu təşkil edir. Azərbaycan dilində işlənən sözlərin hər biri bir elm sahəsinə aiddir. Məsələn, səhhət, nitq, dəniz, təfəkkür, göy, hərbi, sülh, səhra, bitkilər aləmi, anlayış, mexanika, vulkan, sənət və s. kimi anlayışları biz təbiət, humanitar və texniki elmlərə aid edə bilərik. Bu sözləri nitqimizdə ya bilərəkdən işlədir, ya da işlətmək üçün dərk etməli oluruq.

Tədris prosesində fənlərarası əlaqənin böyük rolu vardır. Fənlərarası əlaqələr tədrisin öyrətmək, inkişaf etdirmək və tərbiyələndirmək kimi məqsədlərinə nail olmağı göstərən mühüm amildir. Təlim prosesində bu əlaqədən istifadə şagirdlərin təfəkkürünü formalaşdırır, dünyanı hərəkətdə və inkişafda görməyə kömək edir, fənn anlayışları arasında məntiqi əlaqənin qurulmasına imkan yaradır. Şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirərək onların biliklərindəki formalizmin ləğv edilməsi məktəblilərin həddindən artıq yüklənməsinin qarşısını almağa, tədris vaxtının qısaltılmasına, dinamik, keyfiyyətə dəyişkən biliklər sistemini formalaşdırmağa imkan yaradır. Müəllimin əsas vəzifəsi bu əlaqələrin mənimsənilməsində şagirdlərə köməklik göstərməkdir.

K.D.Uşinski yazırdı: “Şagirdin başında sxolastik olaraq elmlər deyil, həyata və aləmə imkan daxilində geniş və işıqlı nöqteyi-nəzəri üzvi surətdə quran hər hansı bir elmin məlumat verdiyi bilik və ideyalar yerləşdirilməlidir” [УШИНСКИЙ К.Д. Москва, 1952].

Müşahidələr göstərir ki, tədris materialının fənlərarası əlaqələr əsasında öyrənilməsi əqli fəaliyyətin ümumi üsullarının inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır: “Fənlərarası əlaqələr faktik materialın məzmununa və əqli əməyin xarakterinə görə şagirdin fərdi yaradıcı potensialının inkişafında gerçəkliyin əsas problemlərini geniş və dərin “görmə qabiliyyətinə” malik olmasında vacib əhəmiyyət kəsb edən idrak fəaliyyətinin elmi qurulmasına imkan verir ki, bu da öz növbəsində daima dəyişən, yeniləşən və mürəkkəbləşən məsələləri həll etməyi bacaran ixtisasçılar hazırlamağa kömək edir” [Федоренко Г.Ф. Москва, 1983].

Hərtərəfli şəkildə keçirilən fənlərarası əlaqələrin köməyi ilə şagirdlər məktəb fənlərinin aparıcı ideyalarına yiyələnir, eyni vaxtda biliklərin bütöv elmi sistemi yaradılır, elm, incəsənət, təfəkkürün əsasının ali sintezi kimi dünyagörüşü formalaşır.

Y.A.Komenskinin və C.Lokkun əsərlərində biliklərin birləşdirilməsi ideyası hər şeydən əvvəl tədris prosesini boğan sxolastikaya qarşı onların mübarizəsi ilə bağlıdır. Y.A.Komenski bu barədə yazırdı: “Həmişə və hər yerdə birgə o şey götürülür ki, biri o biri ilə bağlı olsun”. C.Lokk isə deyirdi: “Bir predmetin məzmununun digər predmetin element və faktları ilə doldurulması üsulu nəinki elmlərin əsasına yiyələnməyə, həm də uşağın və hərəkətlərinin formalaşmasına, bacarıq və vərdislərin inkişafına, həyatın müxtəlif sahələri haqqında biliklərin hərtərəfli olmasına kömək edir” [Джон Локк. Москва, 1939].

Y.A.Komenskinin və C.Lokkun bu ideyaları İ.Helbert, A.Disterverq və K.D.Uşinski tərəfindən inkişaf etdirilir. Fənlərarası əlaqələr ideyası öz davamını K.D.Uşinski, A.Disterverq, V.F.Odoyevski, V.O.Belinski, A.İ.Yertsen, N.Q.Çerişevski, N.A.Dobrolyubov və başqalarının əsərlərində tapır. Adı çəkilən müəlliflər, xüsusən də V.Q.Belinski tədris predmetlərinin təcrid olunmuş halda tədrisinin zərərli olduğunu görmüş və “bütöv təhsili” müdafiə etmişdi.

Müxtəlif sistemli biliklər arasında əlaqələrin həyata keçirilməsinin ən maraqlı formalarından biri tədrisin kompleks təşkili formasıdır. Müəllim “integrativləşdirilmiş günləri” və “qovuşuq günləri” tətbiq edərək bütün fənləri ibtidai, bəzən də orta siniflərdə tədris edir. Tədrisin maraqlı prinsipi kimi “kompleks” forma özünü o zaman doğrulda bilər ki, müəllim fənlərarası əlaqələri həyata keçirə bilsin.

Müasir rus pedaqoji ədəbiyyatında (R.N.Novinov və F.E.Minçenkov) fənlərarası əlaqələr əsasında tədris fənninin məzmununa uyğun üç yanaşma nəzərə çarpır: fənlərarası əlaqələr tədris materialının ardıcılığının öyrənilməsi və məzmununun təyin olunmasının əsasını təşkil edir; tədris predmetinin məzmunu fənlərarası əlaqələrdən yaranmış olur; fənlərarası əlaqələr.

Fənlərarası əlaqələr bir sıra vəzifələri yerinə yetirməlidir:

1. Tədrisin elmi səviyyəsini yüksəltməyə xidmət göstərməli və fənlər arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrinin mahiyyətini açaraq vahid elmi sistemi dərk etməlidir.
2. Şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməli, elmi dünyagörüşünü formalaşdırmalı, təbiət, cəmiyyət, habelə insan təfəkkürü və dünya haqqında biliklər sistemini zənginləşdirməlidir.
3. Tədris materiallarının şüurlu mənimsənilməsi və yadda saxlanılmasını təmin etməlidir.
4. Şagirdlərdə ümumiləşdirmə qabiliyyətini inkişaf etdirməli, fənlərarası əlaqə nəticəsində mövzular arasında məntiqi əlaqə, ardıcılıq və sistemlilik prinsiplərinə uyğun gəlməlidir.
5. Təlim prosesinin səmərəliliyini, mənimsənilmiş biliklərin keyfiyyətini yüksəltməli, mühüm hadisələr, proses və qanunauyğunluqlar arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini aşkara çıxarmalı, şagirdlərin biliklərini zənginləşdirməlidir.
6. Şagirdlərin mənimsədikləri biliklər, hadisə və proseslər arasındakı tarixi və məntiqi əlaqələri gücləndirməli, onlarda axtarıcılıq, zehni fəallıq və müstəqillik keyfiyyətlərini əks etdirməlidir.
7. Müəllimləri səfərbərliyə sövq etməli, biliklərini artırmağa, zənginləşdirməyə şərait yaratmalıdır.

Aydındır ki, zəngin biliyi, pedaqoji səriştəsi olan, ixtisasını və onunla bağlı elmləri mükəmməl bilən, oxşar elmi bilikləri qarşı-qarşıya qoyub müqayisə aparmağı bacaran müəllim fənlərarası əlaqədən səmərəli şəkildə istifadə edə bilər. Deməli, təlim prosesində bu əlaqədən istifadə edən müəllim daim sistemli şəkildə özünütəhsillə məşğul olmalıdır. Tədris prosesində sadələdiyimiz əlaqə növlərindən istifadə etməklə şagirdlərin bilik səviyyəsini dünya standartlarına uyğunlaşdırmaq və onların biliklərini möhkəmləndirməyə nail olmaq mümkündür.

Nəticə / Conclusion

Azərbaycan dili tədrisində fəndaxili əlaqənin məqsədlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: keçilən dərsi daha əvvəl qazanılmış biliklərə istinadla şagirdlərin mənimsəyəcəyi şəkildə izah etməyə nail olmaq; əvvəl keçilmiş dərslərdəki əsas məsələləri yada salmaq və əldə edilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsinə nail olmaq; Azərbaycan dilinin çətin qavranılan, başqa anlayışlarla qarışıq salınan ifadələrini müqayisə zəminində təkrar yada salmaq, onların lazımı səviyyədə mənimsənilməsinə təmin etmək; keçilən dərslə gələcəkdə tədris olunan dərslər arasında əlaqə qurmaqla şagirdlərdə sonrakı mövzularla bağlı təsəvvür yaratmaq; şagirdlərdə müxtəlif anlayışlar arasında əlaqə yaratmaq bacarığı formalaşdırmaq. Qeyd edilənlər fəndaxili inteqrasiyanın mahiyyətini əks etdirir.

Fənlərarası əlaqənin yaradılmasında sistemlilik, qanunauyğunluq olmalıdır. Yalnız bu halda yüksək keyfiyyət əldə etmək olar. Təlim prosesində fənlərarası əlaqə yaratmadan ümumi anlayışların mahiyyətini açmaq və şagirdlərin idrak fəaliyyətini əsl mənada inkişaf etdirmək mümkün deyil. Fənlərarası əlaqədən elə istifadə edilməlidir ki, fənlərin məzmunu fənlərarası əlaqəyə deyil, əksinə, fənlərarası əlaqə tədris kursunun məzmununun dərk olunmasına xidmət etsin. Əgər belə olarsa, bu zaman inteqrasiyanın inkişaf etdirilməsi daha yaxşı nəticələr verir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, təlimdə fənlərarası əlaqə səmərəli şəkildə təşkil olunduqda şagirdlərin əldə etdiyi biliklər ümumiləşdirmə bacarığını artırır. Fənlərarası əlaqə həmçinin təlimdə əzbərçiliyi, lazımsız təkrarları aradan qaldırmaqda şagirdlərə kömək edir, müəllimlərin yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir. O, tədrisin elmi səviyyəsini yüksəldir, şagirdlərin dialektik təfəkkürünü inkişaf etdirir. Fənlərarası əlaqəni yaxşı təşkil etmək üçün müəllim bir sıra dialektik şərtləri gözləməli, dərsin konkret məqsədini, bu əlaqədən nə üçün istifadə edəcəyini ön plana çıxarmalıdır.

Təlim prosesində fənlərarası əlaqədən kortəbii istifadə etmək də doğru deyil. Bu işdə müəyyən sistemlilik və ardıcılıq gözlənilməlidir. Təlim prosesində biliklərin bir tərəfdən differensasiya, digər tərəfdən inteqrasiya olunmuş şəkildə mənimsənilməsi zamanı məntiqi ardıcılığa, sistemliliyə diqqət edilməli və vahid elmin sahələri arasındakı əlaqələr diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cəfərova N.B. (2018). Təlim prosesində inteqrasiyanın təşkili. Bakı, 66 s.
2. Əfəndizadə Ə. (1981). Azərbaycan dili təliminin prinsipləri haqqında. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, №1. Bakı.
3. Fərəcov Ə.A. (1970). Qrammatik məfhum və onun mənimsənilməsinin bəzi məsələləri. Bakı, Maarif. 134 s.
4. Təlim prosesində fənlərin inteqrasiya əlaqələri. (2007). Bakı, 300 s.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinif üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərsləyin metodik vəsaiti. (2017). Bakı, Altun kitab. 179 s.
6. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili kimi) fənni üzrə metodik vəsait. (2018). Bakı, Altun kitab. 179 s.
7. Джон Л. (1939). Педагогические сочинения. Москва, с.240-241.
8. Дистерверг А. (1956). Избранные педагогические сочинение, с.178-179.
9. Розанова Е.Д. (1983). Межпредметная связь в преподавании основ наук в средней школе. Москва, с.28.
10. Текучев А.В. (1980). Методика русского языка в средней школе. Москва, изд. Просвещение. 428 с.
11. Ушинский К.Д. (1952). Собранные сочинения. Москва, изд. АПН РСФСР, с.346-365.
12. Федорев Г.Ф. (1983). Межпредметные связи в процессе обучения. Москва, с.15.